

УДК 323.11(477.64):314

К. М. Рошко

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ МІСТ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ (1959–2001 рр.)

Стаття присвячена дослідженню етносоціального складу населення міст Запорізької області. Висвітлюються демографічні та етнонаціональні зміни, а також їх політичні, економічні, соціальні передумови та наслідки. Дані процеси розглядаються на зламі двох епох – останнього тридцятиліття перебування території України у складі Радянського Союзу і першого десятиліття незалежності, що дає змогу побачити і порівняти, як змінювалася структура населення в містах Запорізького регіону, а також прослідкувати динаміку цих змін.

Ключові слова: етносоціальні зміни, урбанізація, міграційні процеси, демографічні зміни, індустріалізація, місто.

Метою статті є аналіз змін чисельності й етносоціального складу міського населення Запорізької області в кінці 50-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Ставиться завдання з'ясувати кількісні характеристики, політичні, економічні, соціальні передумови та наслідки процесів. Хронологічно стаття охоплює останнє тридцятиліття перебування території України у складі СРСР і перше десятиліття незалежності. Такий підхід дозволяє простежити спільне й відмінне в етносоціальній сфері міст регіону в різних політичних епохах. Оскільки названі процеси мали характерні риси для всього Південно-Східного регіону України, ми розглядаємо їх на прикладі Запорізької області.

Поняття «етносоціальні зміни» дуже широке, його змістовному наповненню присвячено низку робіт. В цій статті ми розглядаємо його з точки зору таких процесів, як формування соціального та етнонаціонального складу населення, тобто зміни в чисельності населення, за рахунок чого вони відбувалися – природний приріст, міграції, еміграції, також зміни в професійному та національному складі населення.

Аналіз історіографії показує, що за радянських часів роботи з проблем етнічних та соціальних змін розглядалися переважно в загальносоюзному і загальнореспубліканському розрізі і характеризувалися недостатнім рівнем критичності суспільних явищ. Проте, відкидати здобутки історіографії цього періоду не можна. Певний інтерес для дослідника становлять роботи Ю.В. Бромлея, В.І. Наулка, М.Р. Плюща, С.Л. Сенявського, Ю.О. Курносова, Ю.В. Арутюняна, Л.А. Шевченко, Р.І. Косолапова, В.І. Кравченка, П.П. Панченка, Є.С. Сенявського, В.С. Чижка, О.Ф. Нікілева та інших.

Із здобуттям Україною незалежності вивчення етносоціальних процесів отримало новий імпульс і помітно активізувалось. Важливими при підготовці нашого дослідження стали положення, які містяться в працях Б.І. Кравченка, Ф.Г. Турченка, С.М. Тимченка, Л.І. Полякової, В.М. Литвина, О.О. Бондарчука, М.І. Куловецького. Важливо, що поряд з загальнодержавними, в них приділена увага і регіональним проблемам.

В цілому, як свідчить аналіз історіографії, проблема етносоціальних змін у 60 - 80-і роки на території Запорізької області не була предметом спеціального історичного узагальнення, і вимагає вивчення.

Джерельну базу дослідження склали опубліковані та первинні матеріали переписів населення (1959, 1970, 1979, 1989 та 2001 рр.), які відзначаються найбільш повними даними щодо етносоціальної структури населення, а також статистичними матеріалами.

Етносоціальні зміни в міському населенні залежали від багатьох факторів, зокрема вони зумовлювалися особливостями економічного розвитку регіону. Визначальними стали процеси індустріалізації та величезного зростання промислових потужностей на території Південних регіонів України. Загалом, міська інфраструктура починає складатися в 20–30-х рр. ХХ ст. До цього багато міст регіону мало чим відрізнялися від великих сіл.

Після Другої світової війни світ вступає в постіндустріальну епоху, коли відбувається перехід від переважаючого розвитку виробництва промислових товарів до орієнтації на сферу споживання, основним напрямком якого стає розвиток інформаційних технологій. Радянський Союз в силу особливостей політичної та економічної системи не міг в неї вступити. Зокрема, це стосувалося і території УРСР. СРСР продовжує йти старим шляхом індустріального розвитку. Триває нарощування промислових потужностей. У зв'язку з цим відбувається зростання міст Південно-Східної України, зокрема, і в Запорізькій області. Ці процеси відбувалися досить інтенсивними темпами й набули форми «надіндустріалізації» (розбудова важкої промисловості, гірничорудної сфери, паливно-енергетичних комплексів тощо). Новітні технології розвивалися лише у сфері воєнно-промислового комплексу.

У зв'язку з цим у містах Запорізької області, як і на решті території Радянського Союзу, після закінчення Другої світової війни, починається відбудова старих та активне зростання нових промислових об'єктів, які в основному були направлені на розробку військово-промислового комплексу. Відкриваються нові родовища заліза, зароджується нова галузь промисловості – гірничорудна. У 1960 році споруджуються водознижучі свердловини й копальні, а на березі Каховського водосховища будується гірничорудний центр – селище Дніпрорудне [3, с. 265]. З 1969 року працює Білозерське залізорудне родовище у Василівському районі. У 1980-х роках у Токмацькому районі вперше видобувають марганцеву руду [3, с. 283], а в 1985 р. неподалік від м. Василівка, в селищі Степногірськ, закладають шахту з її видобутку [3, с. 309].

Однією з основних сфер, які розвивалися, залишається чорна і кольорова металургія – завод «Дніпроспецсталь», «Запоріжсталь», Алюмінієвий й Титано-магнієвий; машинобудування (на заводі «Комунар» в кінці 50-х років розпочинається випуск мікролітражних легкових автомобілів «ЗАЗ-965» - «Запорожець», нарощує потужності Мелітопольський моторний заводи, де виготовлялися двигуни для машин); електротехнічна промисловість – заводи трансформаторний і високовольтної апаратури в Запоріжжі, «Азовкабель» в Бердянську; хімічна промисловість – лакофарбові заводи в Бердянську та Мелітополі. У 1960 р. був створений Всеукраїнський науково-дослідний і технологічний інститут трансформаторобудування, він мав займатися розробкою новітніх технологій в промисловому виробництві [3, с. 219-221].

В 60-80-х рр. продовжує збільшуватись кількість підприємств хімічної промисловості. У 1963 р. в Запоріжжі було розпочато будівництво заводу «Кремнійполімер», відкривається завод скловолокна в Бердянську [3, с. 247].

Ще однією прикметою стало подальше посилення енергетичної галузі в області. Вдвічі зростають потужності гідроелектростанції Дніпрогес, створюється теплоелектростанція на березі Каховського водосховища у Кам'янсько-Дніпровському районі. Разом з цим в Василівському районі починається будівництво атомної електростанції, а поряд, будується нове місто – Енергодар.

Електроенергія, що вироблялася на електростанціях в Запорізькій області, використовувалася не лише на задоволення потреб місцевих промислових підприємств та населення, а становила одну четверту усієї електроенергії України, і передавалася союзним республікам або експортувалася за кордон [3, с. 283].

У цей час, активно розвивається галузь пов'язана із розробкою новітніх технологій і високотехнологічної продукції, яка сфера в основному була орієнтована на посилення воєнно-промислового комплексу. Так в 1966 році у Запоріжжі засновується філіал конструкторського бюро «Електроприладобудування», яке пізніше перетворилося на Конструкторське бюро «Електроавтоматика» НПО «Хартрон». Основним завданням розробок цього бюро було створення систем управління бойовими ракетами і космічними об'єктами, і була орієнтована на посилення воєнно-промислового комплексу [3, с. 249].

Поряд з цим мала певний розвиток легка промисловість та сфера побутового обслуговування, яка становила 20% від загального промислового виробництва.

Усі ці процеси призводять до гіпертрофованого зростання міського населення. З початком розбудови великих індустріальних підприємств, які мали низький рівень механізації, різко зростає потреба у робітниках, що призводить до значного збільшення кількості населення та до масштабних розбудов міст.

Особливо активно зростав демографічний потенціал обласного центра м. Запоріжжя – на 1959 р. кількість жителів – 434638 тис. чоловік [6, с.18], а за даними перепису 1989 року сягнула кількості – 891900 тис чоловік [19, с.132], тобто збільшилося приблизно у 2 рази. Це відбувалося через розвиток промислових підприємств чорної і кольорової металургії, машинобудування й автомобілебудування тощо. Зростання населення було зумовлене за рахунок приїжджої робочої сили, а також за рахунок природного приросту населення. Показники народжуваності у ці роки все ще перевищували загальні показники смертності населення міста.

При цьому зростання кількісних показників міського населення в Запорізькій області набуло поліцентричного характеру, тобто цей процес відбувався не лише в обласному центрі, а й в інших містах регіону. Цьому сприяв індустріальний розвиток таких центрів як – Бердянськ (кількість населення в 1979 р. – 122 тис. чол., в 1989 році – 133 тис. чол.), Енергодар (1979 р. – 14 тис. чол., 1989 р. – 14 тис. чол., 1989 р. – 47 тис. чол.), Мелітополь (1979 р. – 161 тис. чол., 1989 р. – 173 тис. чол.) [19, с.132-133].

Водночас поряд з існуючими міськими поселеннями, в регіоні в цей період починають з'являтися нові міста (Степногірськ, Дніпрорудний, Енергодар), що відбувається внаслідок створення нових промислових одиниць та створення нових міських поселень навколо них [14, с.98].

Крім цього, в адміністративній структурі Запорізької області відбуваються зміни, у зв'язку з проведенням адміністративного реформування. Наприкінці 1962 року проводиться укрупнення районів, і на території області залишається лише 10 великих районних центрів: Токмацький, Пологівський, Червоноармійський, Михайлівський, Орхівський, Куйбишевський, Мелітопольський, Василівський, Бердянський, Приазовський [14, с. 98 -99].

Але, на противагу вищезгаданого, у 1965 році розпочинається зворотній процес – процес розукрупнення районів. Так наприклад, до числа існуючих на адміністративній карті області з'явилися нові Якимівський, Запорізький, Приморський, Гуляйпільський, Веселівський, Василівський, Чернігівський. У 1966 році відновили Новомиколаївський район, а Червоноармійськ перейменували у Вільнянськ.

Високих темпів розвиток невеликих районних центрів відбувався, в першу чергу, за рахунок міграції сюди сільських жителів, адміністративних реорганізацій та перетворення сіл у селища міського типу, а згодом – у міста.

У результаті цього, з'являється нова форма поселень – селища міського типу, тобто форма переходу села до міста, кількість яких щорічно зростала. Наприклад, загалом в Україні кількість таких селищ міського типу за період з 1959 по 1962 рр. зросла на 89 адміністративно територіальних одиниць. Проте, в Запорізькому регіоні ця динаміка не була високою. Так, за переписом населення 1959 року в Запорізькій області нараховувалося 21 селище міського типу, а в 1989 року – 22.

В цей період для демографічної ситуації міст в Україні й в Запорізькій області, зокрема, були притаманні такі тенденції: урбанізація, зростання тривалості життя населення, зменшення народжуваності і порівняно низька смертність.

Отже розглянемо кожну тенденцію окремо.

Урбанізаційні процеси, які відбуваються в регіоні, призводять до значного збільшення міського населення [12, с.8]. Так, кількість міського населення Запорізької області за даними перепису населення 1959 року становила 828 892 осіб [6, с.14], а в 1989 році – 1576,0 осіб [19, с.130], детальніше ці процеси можна розглянути в таблиці 1.

Таблиця 1. Кількість міського населення міст Запорізької області

Місто	1959 рік	1989 рік
Запоріжжя	434,6	881,2
Мелітополь	94,7	173,4
Бердянськ	65, 2	136,2
Токмак	28, 6	45,1
Енергодар ¹	–	47,1

За свідченнями підсумків Всесоюзних переписів населення статева структура міста в період 1959–1989 рр. кардинальних змін не зазнала. За даними перепису 1959 року на всіх вікових відрізках кількісно переважають жінки [6, с.36-37].

Причинами такого статевого співвідношення між чоловічим та жіночим населенням є втрати серед чоловіків, які сталися в наслідок репресій 30-х років, військових дій під час Другої світової війни, а також, такий чинник, як «оргнабори» на освоєння нових територій, куди, в основному, набирались чоловіки.

До 1989 р. статтєво-вікові показники поступово вирівнювались відбувалося збільшення чоловіків й зменшення чисельності жінок, і відповідно до 55 років кількісні показники чоловіків і жінок майже однакові, тоді як від 55 років переважають жінки (таблиця 3), що пов'язано з ранньою смертністю чоловічого населення.

При цьому в 1959 р середній показник кількості членів сім'ї в містах складала – 3,4 осіб чоловічої статті [6, с.150], а в 1989 р. – 3,2 [9, с.150].

Найбільша чисельність жителів в містах Запорізької області була впродовж 1988 – 1989 рр., коли вона наблизилася до 1 567 839 осіб [4, с.7]. Протягом останніх років (1991-2001 рр.) ситуація в показниках природного руху населення в цілому аналогічна цим процесам, і є характерною для всієї України.

Ситуація в містах Запорізької області у формуванні національного складу населення у післявоєнні роки суттєво не змінилася, порівняно із довоєнними часами. Відповідно до перепису населення 1989 р. на цій території мешкали представники понад 90 національностей.

Найбільшими національними групами в Запорізькому регіоні були українці, росіяни, болгары, білоруси, євреї [8, с. 28]. (таблиця 2)

Таблиця 2. Національний склад населення Запорізької області (%)

Національність	1959	1979	1989	2001
Українці	68,4	63,8	63,1	70,8
Росіяни	26,6	31,1	32,0	24,7
Болгари	1,4	1,9	1,7	1,4
Білоруси	0,7	0,8	0,8	0,7
Євреї	1,4	0,9	0,7	0,2
Інші	1,5	1,5	1,7	2,2

Кінець 50-х – початок 60-х років є періодом важливих змін у загальних параметрах різних етносів. За цей час їх обминали жорсткі катаклізми, характерні для Запорізької області попередніх років (Друга світова війна, евакуація, депортації населення, масові оргнабори та переселення тощо). Проте, процес територіального перерозподілу різних етнічних груп тривав. Основні зміни відбуваються у співвідношенні кількості населення села й міста, визначальним моментом яких, було у цих прискорення урбанізації, відсутність контролю за нею з боку держави, що призводить до збільшення, у кількісному показнику, населення міст українського етносу.

В досліджуваний період також відбуваються зміни у перебігу урбанізації. У 20-і роки основну масу міських жителів, в тому числі й південних областей України, складали росіяни. Саме вони були носіями міської культури етнічних груп. Ще протягом тривалого часу основні промислові та науково-технічні кадри поповнювалися значною мірою за їх рахунок, які продовжували мешкати в містах чи утворювали основну масу сальдо позитивної міграції. Цьому сприяло активне розгортання (після війни) спорудження нових та відбудова раніше діючих промислових, енергетичних підприємств, металургійних заводів, електростанцій тощо.

У 50-ті роки, цей процес обумовлений певною демократизацією суспільного життя, дозволом селянам виїжджати у міста, посилилась міграційна активність жителів сіл, переважно українців та представників інших національних груп. Саме це джерело поповнення міських жителів протягом досліджуваного періоду на півдні України було основним, наприклад: в 1959 р. від загальної кількості українського етносу в регіоні – 68,4%, кількість українців в містах була – 51,2% [6, с.180], тоді як у 1989 році від 63,1% всієї маси українського населення, в містах мешкало 72% українського населення [19, с.127]. Це можна простежити за даними наведеними в таблиці 3.

¹ Засноване в 1970 році

Таблиця 3. Національний склад міського населення Запорізького регіону (%)

Національності	1959	1979	1989
Українці	61,8	59,6	60,1
Росіяни	32,1	35,5	35,3
Болгари	1,3	1,1	1,0
Білоруси	0,7	0,9	0,9
Євреї	2,42	1,2	0,9
Інші	1,6	1,7	1,8

Це вплинуло на структуру, рівень освіти, професійний потенціал міського населення. Проте поряд з цим відбувалося й старіння українського населення.

За даними на 1979 р. українці мали переважну більшість в усіх міських адміністративних центрах, за винятком міста Бердянська та Мелітополя. Найбільша частка українців була зосереджена в таких містах районних центрів, як: Запоріжжя, Токмак, Молочанськ, Енергодар. В 1989 р. відбуваються деякі зміни, наприклад: в м. Енергодар українське населення починає поступатися за кількістю російському [19, с.132-133].

Таблиця 4. Кількість українського населення в містах Запорізької обл. (%)

Місто	1979 рік	1989 рік
Запоріжжя	60,4	61,3
Бердянськ	46,5	48,4
Мелітополь	44,8	46,2
Токмак	74,5	74,9
Молочанськ	67,7	68,3
Енергодар	52,1	46,0

Попри таке збільшення українського міського населення вихідцями із села, це в жодному разі не означало, що в міста «приходила» сільська ментальність, основною рисою якої є мова. Вона швидко поглиналася великим масивом домінуючого російського менталітету великих міст Півдня України, проте структура малих міст була більш близька до сільської.

Другою за чисельністю національністю в Запорізькому регіоні є росіяни. Це пов'язано з тим, що Південний регіон України, і Запорізька область зокрема, була традиційним місцем міграції та проживання російського населення [2, с.53]. Особливо швидко збільшувалася кількість росіян на цих територіях в період 20 – 30-х років ХХ ст., коли відбувалося господарське освоєння територій і активної міграції сюди цієї етнічної групи [1, с.148]. Ще однією хвилею переселення росіян були роки відбудови після Другої світової війни, коли у цей регіон їхали масово кваліфіковані робітники на відбудову промислового потенціалу та спорудження нових хімічних, енергетичних підприємств та об'єктів кольорової металургії [10, с.57], а також в 60-70-ті роки – роки «надіндустріалізації» Запорізького регіону.

На час перепису населення 1959 р. кількість росіян в Запорізькій області становила – 26,6% від всього населення області, з них мешкало у містах регіону 70,2% [6, с.180], а вже у 1979 році кількість російського населення становила – 31,1%, з них, відповідно, міське становило, приблизно 19% [19, с.126]. За цими даними ми можемо спостерігати тенденцію до зменшення російської етнічної групи, що було спричинене міграцією до міст українського населення. Проте все ж таки росіяни на 1989 рік утворюють незначну більшість національного складу міста Мелітополя – 47,2% (українці - 46,%) і переважну більшість міста Енергодар – 50,3% (українці – 46,0%) [19, с.132-133]. В усіх інших адміністративно-територіальних одиницях росіяни посідають друге місце за чисельністю [5, с.149] (таблиця 5).

Таблиця 5. Питома вага російського населення в містах Запорізької обл. (%)

Місто	1979 р.	1989 р.
Запоріжжя	34,7	34,2
Бердянськ	46,5	45,0
Мелітополь	48,3	47,2
Токмак	22,9	22,8
Молочанськ	28,9	28,9
Енергодар	44,2	50,3

Наступна національність, яка кількісно поступається українцям і росіянам – болгари. Активне освоєння болгарами Запорізької області припадає на 1861-1863 рр.[11, с. 5]. Основне заняття болгарського населення сільське господарство, частка болгарського міського населення була досить низькою [6, с. 44-46]. За переписом 1959 р. болгар в містах було 1,3% [6, с. 180], основна ж їх частина зосереджена у сільській місцевості – 4% [6, с. 186]. У 1970 – 1980-х рр. кількість останніх в містах залишалася відносно стабільною, у 1979р. – 15 260 тис, 1989 - 16 586 тис. чоловік [19, с.128]. Надалі ситуація в населенні болгарами міст мало змінювалася. Впродовж цього періоду болгари залишались одним з найменш урбанізованих етносів (таблиця 6).

Таблиця 6. Кількість болгарського населення в містах Запорізької обл. (%)

Місто	1979 р.	1989 р.
Запоріжжя	0,5	0,5
Бердянськ	4,2	3,9
Мелітополь	2,3	2,0
Токмак	-	-
Молочанськ	0,7	0,5
Енергодар	0,3	0,3

Проте у 70-80-х рр. відбувається поступова урбанізація болгарського населення. Так, в містах Запорізького регіону на 1989 р. мешкало 47,9%, від загальної кількості болгар в області. Для порівняння на перепис населення 1979 р. в містах оселилося – 41,1% болгар. Основними районами розселення болгар у Запорізькій області є Бердянський, Приазовський, Приморський, Якимівський [2, с.132-133]. В 2001 році болгарське населення переважає в Приморському та Приазовському районах і займають тут друге місце за кількістю серед інших етносів [2, с.54].

Білоруси відносились до числа етносів, які традиційно представлені, як в Запорізькій області, так і в Україні в цілому. В Запорізькій області зокрема перші поселення білорусів були засновані ще у 18 столітті.

Кількість білорусів, постійно зростала і в 1959 році їх нараховувалось – 350 тисяч [6, с.173], тоді як в 1979 р. – 406 098 тис, а в 1989 р. – 440 045 тис. за кількістю представників білоруси були четвертим етносом, який представлений в Україні [20, с.74].

Проте через значну віддаленість з кордонами Білорусі, цей етнос представлений в Запорізькому регіоні в незначній кількості і посідає лише четверту – п'яту позицію, поступаючись болгарському та єврейському етносу, що яскраво проілюстровано в таблиці 7.

Таблиця 7. Кількість білоруського населення в містах Запорізької обл. (%)

Місто	1979 р.	1989 р.
Запоріжжя	1,0	1,0
Бердянськ	0,9	0,1
Мелітополь	1,0	1,0
Токмак	0,7	0,6
Молочанськ	1,2	1,2
Енергодар	1,3	1,1

Відповідно, у містах області на 1989 р. проживало 14 391 тис. представників білоруської національності [20, с. 74].

Для білоруського населення характерний досить високий рівень урбанізованості – в 1979 році 76,8% їх мешкало в містах, а в 1989р. цей показник зріс до 78,3% [19, с.127].

Щодо статтево-вікової структури білоруського етносу, то вона досить стабільна і має сприятливі показники.

Ще один етнос, представлений на території Запорізького регіону, кількісно-віковий склад якого значно варіювався і зменшувався, починаючи з 1959 р., були євреї. Всього на 1959 р. на території області проживало 20 811 тисяч євреїв, з них в містах – 20 113 тисяч, приблизно 97% [6, с.174]. Ці дані свідчать про дуже високий рівень урбанізованості цієї етнічної групи.

Проте в наступні роки ця національна меншина увійшла до числа тих, чия чисельність скорочується дуже швидкими темпами, показники якої були найвищими серед інших національностей (таблиця 8).

Таблиця 8. Кількість єврейського населення в містах Запорізької обл. (%)

Місто	1979 р.	1989 р.
Запоріжжя	1,9	1,4
Бердянськ	0,5	0,3
Мелітополь	1,1	0,8
Токмак	0,5	0,3
Молочанськ	-	-
Енергодар	-	-

За період 1959–1989 рр. їх кількість на території регіону скоротилась з 20 811 тис. до 14361 тис., зокрема в містах – з 20 113 тис. в 1959 р. до 14 171 в 1989 р.

На різке зменшення єврейського населення вплинула їх міграція за кордон – до Ізраїля, США, країн Західної Європи, яка з кожним роком ставала все масовішою. Цьому посприяла політика перебудови у 80-х рр., що була пов'язана з лібералізацією суспільних відносин. Основною масою євреїв-мігрантів були особи працездатного віку чи учасники Другої світової війни, яким в Ізраїлі обіцяли значне матеріальне забезпечення [13, с.230]. Це призвело до старіння населення, яке залишалося на території України і зокрема, в Запорізькій області.

Також слід зазначити, що за період 1979-1989 рр. майже всі інші етнічні групи, крім вищеназваних, загалом по області, збільшили свою чисельність: кримські татари – у 66,3 рази, азербайджанців – 2,1, марійці – у 1,8, вірмени, молдавани і узбеки – 1,5 рази [8, с.29].

Із розпадом Радянського Союзу кардинально змінюється економічна та соціально-політична ситуація в регіоні. Через неспроможність керівництва підприємств відповідати на вимоги часу, а також до швидкого переходу до нової моделі економічного розвитку, розпочинається економічна криза. Внаслідок цього багато підприємств почали занепадати. Одним із тих, що найбільше постраждало внаслідок кризи, став «АвтоЗАЗ». Крім цього, із зупинкою розвитку військово-промислового комплексу зазнають значних втрат підприємства, які працювали на військові замовлення: «Мотор Січ», «Іскра», «Радіоприлад» та ін.

Значних збитків зазнає виробництво й у сфері легкої та харчової промисловості, через низьку конкурентоспроможність різко зростає імпорт, що призводить до зупинки багатьох заводів, основною задачею яких була переробка сільськогосподарської продукції, а виробництво товарів у сфері споживання скоротилося майже навпіл [3, с. 326].

Ці процеси привели до скорочення кількості зайнятого населення, зростає безробіття. Через втрату робочих місць і скорочення заробітної плати люди були змушені змінювати місце роботи, йти працювати на ринки чи повертатися до села. Усе це неминуче вплинуло на етносоціальну та демографічну ситуацію в регіоні.

Основними моментами демографічних процесів в період 1991 – 2001 рр. були: зниження показника народжуваності, збільшення показника загальної смертності та зумовлений цим негативний показник природного приросту населення.

Дуже показовою є зміна вікової структури населення за рахунок зменшення частки дитячого населення і відповідно, збільшення в загальній масі населенні осіб похилого віку.

Протягом 1991 – 2001 років по містах Запорізької області, як і по Україні в цілому, відзначаються низькі показники середньої тривалості майбутнього життя (порівняно з даними по інших європейських країнах), значний розрив у цьому показнику між чоловічим і жіночим населенням.

Найбільш чітку картину в показниках стану населення дають переписи населення та розрахункові дані Держкомстату України в період між переписами.

Динаміка чисельності населення по Запорізькій області загалом та по містах за даними останнього Всеукраїнського перепису населення 2001 року в порівнянні попередніми (1989 р.) представляється наступним чином [15] (таблиця 9):

Таблиця 9. Динаміка чисельності населення по Запорізькій області загалом та міському населенню

	1989 р.	2001 р.
Запорізька область	2 074 018	1 926 810
Міське населення	1 567 839	1 471 611

Процес депопуляції населення характерний і в цілому по Україні – від 52 млн. у 1991-1992 рр у 2001 році населення України знизилася до 48 млн. осіб [9, с.10].

Якщо в західному регіоні України на зниження населення істотно впливають міграційні процеси, то в Запорізькому регіоні така динаміка пояснюється, в основному, показниками народжуваності та смертності.

Всього в Запорізькій області 14 міст. Динаміка чисельності населення в кожному з них характерна регіональній ситуації, але в цілому зниження відзначається по всім містам та подається таким чином, на прикладі декількох міст регіону (таблиця 10):

Таблиця 10. Кількість наявного населення, тис. осіб

Місто	1989 р.	2001 р.	2001 р. у % до 1989 р.
Запоріжжя	881,2	815,3	92,5
Мелітополь	173,4	160,7	92,7
Бердянськ	136,2	125,0	91,8
Токмак	45,1	36,0	80,4
Енергодар	47,1	56,2	119,4

За даними перепису 2001 р. на 1 471 611 жителів міст регіону припадало 252 245 осіб молодше працездатного віку, 891 115 чоловік працездатного віку, 32825 – особи старше працездатного віку [16].

Якщо станом на 1989 р. в Запорізькій області діти від 0 до 9 років становили 14,5%, від 10 до 19 років – 14,6%, а сумарно від 0 до 20 років – 29,1%, то за даними перепису населення 2001 р. діти від 0 до 10 років займали 9, 7% від всього населення, від 10 до 19 років – 13,7%, або сумарно на цю вікову групу доводилося 23,4%. У той же час особи старше 60 років по містах регіону за переписом 1989 р. становили 15,1%, за переписом 2001 р. – 19,7% [18].

Для міст Запорізької області, як і для України в цілому характерно, що відсоток від усього чоловічого населення у вікових групах: 0 – 4, 5 – 9, 10 – 14, 15 – 19, 20 – 24, 25 – 29, 30 – 34, 35 – 39 років перевищує жіночу частину населення. Починаючи з вікової групи 40 – 44 роки цей показник вирівнюється, а в наступних вікових групах вже жіноче населення перевищує чоловіче. Це пов'язано з постійним перевищенням

народжуваності хлопчиків при подальшому збільшенні смертності серед чоловіків, збільшенням середнього віку та показника середньої тривалості майбутнього життя серед жіночої частини населення.

Зміни у віковій структурі населення мають істотне значення у формуванні трудових ресурсів і відносини частки непрацездатних до працюючих, так званого показником демографічного навантаження (таблиця 11).

Таблиця 11. Динаміка середньої очікуваної тривалості життя чоловічого населення

Регіон	все населення		міське населення		сільське населення	
	1989-1990	1999-2000	1989-1990	1999-2000	1989-1990	1999-2000
Україна	65,9	63,3	66,5	62,9	64,5	61,5
м. Київ	68,4	67,0	68,4	67,0	–	–
Дніпропетровська обл.	65,8	60,8	66,3	61,2	63,1	59,2
Донецька обл.	65,5	60,7	65,5	60,7	65,1	61,3
Запорізька обл.	65,5	61,3	66,6	62,6	62,2	58,3

За порівнюваний період відзначається зниження показника серед чоловіків по всій території України як серед міського, так і сільського населення. Істотне зниження показника характерно для промислових регіонів – Дніпропетровської, Донецької, Запорізької областей. Як приклад впливу на цей показник рівня і якості життя населення є показники по місту Києву, де він вище інших регіонів, а темпи його зниження значно вище, що відображено у таблиці 6.

Аналогічна ситуація й по жіночому населенню (таблиця 12)

Таблиця 12. Динаміка середньої очікуваної тривалості життя жіночого населення

Регіон	все населення		міське населення		сільське населення	
	1989-1990	1999-2000	1989-1990	1999-2000	1989-1990	1999-2000
Україна	75,0	73,5	75,0	73,6	74,8	73,4
м. Київ	75,4	75,2	75,4	75,2	-	-
Дніпропетровська обл.	75,0	72,2	75,2	72,8	74,4	72,1
Донецька обл.	74,9	72,6	74,8	72,4	75,2	74,0
Запорізька обл.	75,0	73,4	75,3	74,0	73,7	71,5

Прогнозуючи подальший розвиток демографічних процесів у містах Запорізької області, можна припустити, що буде продовжуватися тенденція щодо подальшого скорочення загальної чисельності населення за рахунок перевищення показника загальної смертності, проти показника народжуваності. Збільшення частки літнього населення, а показник народжуваності матиме тенденцію до зниження.

За переписом 2001 р. особливістю національного складу області залишається його багатонаціональність. За даними перепису на території Запорізької області мешкали представники 130 національностей [17]. Дані за кількісним положенням національних груп в області у порівнянні з переписом 1989 р. значно не змінилися.

Таблиця 13. Національний склад міського населення Запорізької області (%)

Національності	1989 р.	2001 р.
Українці	60,1	68,7
Росіяни	35,3	27,2
Болгари	1,0	0,9
Білоруси	0,9	0,6
Євреї	0,9	0,3
Інші	1,8	2,3

За статистичними даними Управління статистики в Запорізькій області, зафіксовано, що найбільшою за чисельністю національністю в містах Запорізького регіону залишаються українці – 999327 осіб. Друге місце за чисельністю в містах посідають росіяни. Їх кількість порівняно з 1989 р. зменшилася приблизно на 8 % і на дату перепису становить 395497 осіб.

Далі йдуть білоруси, болгари, євреї, вірмени, татари та інші. В порівнянні з даними переписів населення 1979-1989 рр. стабільне зростання відбувається серед таких національностей, як: українці, вірмени, азербайджанці, кримські татари, грузини та інші [8, с.29].

Кількість єврейського населення, в порівнянні з попереднім переписом, продовжує зменшуватись і вже тепер, поступається за кількістю, або має однакові показники із вірменами та кримськими татарами.

Міжетнічні інтеграційні процеси обумовили досить складну ситуацію в регіоні. Тут яскраво проявляється процес русифікації населення, у тому числі і українців [2, с.54].

Таким чином, етносоціальні процеси в 60–80-ті роки в Запорізькій області були визначені в основному процесами «надіндустріалізації», якою були зумовлені економічні проблеми, адміністративно-територіальні зміни, а також політика партії, державне управління та ідеологічний вплив. Як наслідок, визначальним чинником в етносоціальних процесах відіграв процес урбанізації, який постійно мав тенденцію до зростання. Великі промислові об'єкти потребували велику частку зайнятості населення, ці маси робітників ставали

першочерговою, за значимістю, ланкою формування менталітету та соціальної поведінки в регіоні. Незважаючи на те, що основним джерелом їх поповнення були вихідці із села за етнічною приналежністю – українці, що піддалися впливові зросійщення.

Основними моментами демографічних процесів у містах регіону, не дивлячись на урбанізацію за період з 1959–1989 рр. були: зниження показника народжуваності, збільшення показника загальної смертності й зумовлений цим негативний показник природного приросту населення.

Дуже показовою є зміна вікової структури населення за рахунок зменшення частки дитячого населення і відповідно збільшення в загальному населенні осіб похилого віку.

Протягом цих років по містах Запорізької області, як й по Україні в цілому, відзначаються низькі показники середньої тривалості життя (порівняно з даними по інших європейських країнах), значний розрив спостерігається між чоловічим і жіночим населенням.

Із розпадом Радянського Союзу, Запорізьку область, як і всю Україну спіткала економічна криза, що поглибила складні процеси в етносоціальній сфері, які були їй притаманні в попередній період.

Розвиток міст Запорізької області у 1991 – 2001 роках відзначається високим рівнем міграційних та еміграційних процесів, вищим рівнем матеріального забезпечення, що сприяє збільшенню демографічних та етнонаціональних показників порівняно із селом, де відбуваються процеси депопуляції та старіння населення, а також вимивання традиційних етнічних груп внаслідок міграцій.

Загалом розвиток Запорізького регіону в період кін. 50-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. у сфері етносоціальних відносин відбувався в загальнодержавному контексті, був зумовлений процесами індустріалізації та «надіндустріалізації», коли після Другої світової війни в Радянському Союзі, а зокрема і території УРСР, починається активна відбудова промислових потужностей і посилюється промисловий розвиток і розбудова міст південно-східних регіонів. В цей же час решта світу обирає інший вектор розвитку і вступає в постіндустріальну інформаційну епоху, що автоматично робить СРСР відсталим серед промислово розвинених країн. Цей напрям і визначив процеси та подальший розвиток усіх радянських республік, а відтак і УРСР, до складу якої й входила Запорізька область.

Джерела та література

1. Етнонаціональна структура Українського суспільства: Довідник / В.Б. Євтух, К.Ю. Галушко, К.О. Чернова. – К.: Наукова думка, 2004. – 344 с.
2. Етносоціальне буття народів Запорізького Приазов'я в геокультурному контексті: Монографія / За загал. ред. І.Аносова, Л.Афанасьєвої, М.Крилова, М.Пригаро. – Запоріжжя; Мелітополь; Сімферополь: Таврія, 2005. – 296 с.
3. Запоріжжя індустріальне: історія і сьогодення: до 70-річчя Запорізької області / наук. ред. Ф. Турченко; авт. тексту Ф. Турченко та ін. – Запоріжжя: Дике Поле, 2009. – 368 с.
4. Запорізькій області – 60 років: Корот. стат. довід. – Запоріжжя: Б. в., 1999. – 24 с.
5. Исмаилов В.А. От короны до трезубца: История города Мелитополя и уезда: Альманах телеверсии "От короны до трезубца" / Виктор Алевич Исмаилов. – Мелитополь, 2006. – 220 с.
6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – 510 с.
7. Митков В. Болгары на Запорожской земле: Страницы истории и культуры/ В. Митков. – Запорожье: «Тандем – У», 2007. – 174 с.
8. Народи Північного Приазов'я: [Етніч. склад та особливості побут. культури]. – Запоріжжя: Просвіта, 1997. – 175 с.
9. Населення України, 1992 рік: Демографічний щорічник. – К.: Техніка. – 1993. – 238 с.
10. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / Всеволод Іванович Наулко. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1988. – 80 с.
11. Пачев С. Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье: 1861-1863 / С. Пачев. – Мелитополь, МГПУ, 2007. – 87 с.
12. Полякова Л. І. Етносоціальні процеси на півдні України у 60-80-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Лариса Іванівна Полякова. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
13. Полякова Л.І. Зміни в етносоціальному складі населення Півдня України у 60–80-і роки ХХ ст. / Лариса Іванівна Полякова // Південна Україна ХХ століття: Праці науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 1. – С. 227-238.
14. Полякова Л.І. Проблеми розвитку поселенської структури Півдня України 60–80-х років ХХ ст. / Лариса Іванівна Полякова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. 5. – Запоріжжя, 1999. – С. 96-107.
15. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] / Повідомлення Державного комітету статистики України. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/polit/02dksvnp.htm>
16. Розподіл населення за статтю та віком Запорізька область за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] / http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/select/?box=2.1W&data1=1&rz=1_1&data=1&bottom=cens_db&k_t=23.
17. Розподіл населення окремих національностей за іншими мовами, крім рідної, якими володіють запорізька область за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] / http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/reg_zapr?ozn=1&ter=23&ttt=5.6W
18. Склад постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2001 року / Державний комітет статистики України; відповідальні за випуск Стельмах Л.М., Задоев Л.В. – К.: 2001. – 412 с.
19. Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года). – Запорожье: Минстат УССР, 1991.
20. Чорний С.М. Національний склад населення України в ХХ сторіччі: Довідник / С.М. Чорний. – К.: ДНВП "Картографія", 2001. – 85 с.

Рошко Е. М. Формирование современного состава населения городов Запорожской области (1959 – 2001 гг.)

Статья посвящена исследованию этносоциального состава населения городов Запорожской области. Освещаются демографические и этнонациональные изменения, а также их политические, экономические, социальные предпосылки и последствия. Данные процессы рассматриваются на рубеже двух эпох – последнего тридцатилетия пребывания территории Украины в составе Советского Союза и первого десятилетия независимости, что позволяет увидеть и сравнить, как менялась структура населения в городах Запорожского региона, а также проследить динамику этих изменений.

Ключевые слова: этносоциальные изменения, урбанизация, миграционные процессы, демографические изменения, индустриализация, город.

Roshko K. M. Formation of modern composition of the population of the Zaporizhia region cities (1959 – 2001 years).

The article deals with ethnic and social composition of the population of the cities of Zaporizhia region. There are covered demographic and ethnic changes, as well as political, economic, social preconditions and their consequences. These processes are observed on the verge of two eras – the last thirty years of Ukrainian being in the Soviet Union membership and the first ten years of Ukrainian independence. This lapse of time gives us an opportunity to see and compare the structure changes of the population of the cities of Zaporizhia region, as well as to trace the dynamics of these changes.

Keywords: ethno-social changes, urbanization, migration processes, demographic changes, industrialization, city.

УДК 261.7:37.013.73

Л. О. Рощина, І. К. Тюльченко

СТАН УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я В ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються процеси розколу українського православ'я, виникнення мережі та побудова структури кожною з православних конфесій. Аналізуються причини та наслідки міжправославних конфліктів та їх негативний вплив на моральний стан українського суспільства. Висловлюється думка про необхідність впровадження заходів щодо нейтралізації міжконфесійного протистояння з метою зменшення соціальної напруги та досягнення порозуміння.

Ключові слова: православ'я, церковний розкол, релігійні конфлікти, міжконфесійне порозуміння.

Релігійна ситуація в перше десятиріччя незалежності України постає складною, багатоплановою та дуже суперечливою. Вона характеризується, з одного боку, процесами суспільної реабілітації релігії, посиленням ролі релігії та церкви в усіх сферах суспільного буття, формуванням в громадській думці позитивного ставлення до релігійного феномена як важливої складової духовної культури. З іншого боку, на релігійному підґрунті виникають протистояння, які виливаються у відверті конфлікти із залученням значної кількості віруючих. Прояви нетерпимості на релігійному підґрунті негативно позначаються на загальному суспільно-політичному кліматі України, ускладнюють і без того непросту ситуацію у всіх сферах суспільства. Внаслідок цього великий духовний потенціал, який можна було б використати на благо українського суспільства, залишається нереалізованим. Сучасний стан українського православ'я характеризується міжконфесійним протистоянням, яке вкрай негативно впливає на розвиток українського суспільства в цілому. Підвалини цього протистояння були закладені у 90-ті роки ХХ ст., що і обумовлює актуальність теми дослідження.

Проблема становлення та розвитку православ'я в 90-ті роки ХХ ст. знайшла відображення у вітчизняній історіографії. При написанні роботи автори використовували дослідження соціологічного, культурологічного та історичного спрямування, статті державних діячів. Зокрема, в працях В. Любчика, В. Перебесюка, В. Бондаренка, М. Новиченка висвітлено окремі аспекти міжправославних конфліктів в Україні [1 - 5]. Роботу Кашуби М. присвячено взаємовпливу релігії і політики в перше десятиріччя незалежності України [6]. Філософський аналіз проблемам українського православ'я зроблено в працях А. Колодного [7]. Крім того, при написанні статті використовувались матеріали ЦДАГО, Поточного архіву Держкомрелігій України, постанови церковних Соборів, церковна періодика.

Метою статті є аналіз розвитку українського православ'я в перше десятиріччя незалежності України та його вплив на суспільство.

Розгортання демократичних процесів, активізація церковно-релігійного життя в Україні, якому сприяло відзначення в 1988р. тисячолітнього ювілею прийняття християнства, призвели до поживлення діяльності православної церкви, росту чисельності релігійних громад. Так, з 1985 по 1989р. кількість релігійних громад Руської православної церкви (далі – РПЦ) в Україні зросла на 59 одиниць і становила 4418 [8, с.12].

Швидке зростання релігійної мережі ускладнювалось церковним розколом, що виник на політичному та національному підґрунті і призвів до формування кожною православною церквою власної мережі та структури, створення православних інституцій. Фактично протягом 1989 – 1993рр. відбулось три церковних